

Chronologizácia architektúry a hospodárske dejiny Slovenska v 9.–13. storočí

PETER RATKOŠ

Výskum osídlenia Slovenska a materiálnych podmienok života našich predkov bez poznania archeológmi objavených a odborne spracovaných hmotných prameňov, bez vyhodnotenia jazykových a kultúrnohistorických faktov, dnes už nie je možný. Písomných prameňov o živote našich predkov v 9.–12. storočí sa zachovalo pomerne málo (pre r. 907–1000 takmer nijaké). Dedičstvo staršej predovšetkým neslovenskej historiografie, archeológie, jazykovedy a dejín umenia sa ukázalo ako bezcenné, a to vo svetle prv zanedbávaných a novozískaných faktov o dejinách v 9.–11. stor. údajne neosídleného Slovenska. Zatiaľ čo archeológ J. Eisner sa usiloval vecne oponovať šovinistickej koncepcii J. Hampla, český jazykovedec A. Šmilauer a náš J. Stanislav vyvrátili zastaralé tvrdenia slavistu J. Melicha, historik V. Chaloupecký sa neusiloval odhaliť pomylené názory J. Karácsonyiho a B. Hómana, ale ani „kunsthistorik“ V. Mencl pochybné tvrdenia A. Ipolyiho-Sturmera neopravil.

V súčasnej dobe i zásluhou českých vedeckých pracovníkov rozvíja sa moderná koncepcia dejín Slovenska, v ktorej osou je kontinuita slovienskeho v 9. stor. a od 11. stor. slovenského osídlenia na sever od Dunaja, Matry a Bukových hôr. Pravda ani dnes nechýbajú, medzi známymi súčasnými vedcami takí, ktorí výsledky českých a slovenských vedcov z oblasti spoločenských vied negujú a „dopracovávajú“ naďalej deslavizačné názory o Karpatskej kotline v 8.–11. storočí (napr. Erdélyi I., Laszló Gy., Györfy Gy., Gervers–Molnárová V. a i.), ktoré vytvorili buržoázni vedci vládnúceho maďarského národa s cieľom likvidácie triedne i nacionálne potláčaného slovenského národa. Tento metodicky rozkolísaný stav sa prejavuje občas aj v súčasnosti v oblasti chronologizácie hmotných pamiatok, či už v podobe „konciliantného“ postoja k staršej generácii alebo neopraveného opatrníctva. Takéto vajatanie využil americký „hungaroslavista“ I. Boba (1971), hľadajúci genézu Veľkej Moravy a Mojmírovcov (i Pribinovcov) v Mézii a okolí panonského mesta Sirmia a pokladajúci veľkomoravskú hmotnú kultúru za avarskú.

Ako historik uvedomujem si následky nesprávneho vecného i časového zaradenia písomných prameňov, ale rovnako nemožem prijať chronologizáciu viacerých archeologicky skúmaných lokalít a objektov (predveľkomoravských – do r. 833, veľkomoravských do r. 907, poveľkomoravských, resp. predrománskych do r. 1070, románskych do r. 1240). Tieto podľa publikovaných nálezových správ, informácií, či zmienok, podľa odovzdania materiálu a dokumentácie patričného múzeu a podľa stavu výskumu k 1. X. 1984 možno rozdeliť do viac skupín, a to podľa toho, na akej úrovni a) bol výskum vedeckej obci prístupný alebo b) nebol vôbec odborne zverejnený a c) či vykopaný materiál po laboratórnom spracovaní bol múzeu zápisnične odovzdaný alebo ho „opatrjuje“ výskumník akoby „osobný“ majetok. O stave výskumu kľúčových lokalít informuje tento prehľad:

I. Revízne výskumy: Bratislava-Devín hrad – sakrálny objekt, cintorín, rotunda; Boleráz, Chrást nad Hornádom, Krížovany, Nitra-Emerám – cimiter.

- II. Publikované nálezové správy: Bratislava-hrad – bazilika I, II; Bratka I-II, Brezovička-Šlemov (Hamborek), Devín-kostol, cintorín pri fare, ducovský Kostolec (viac správ), Kostolany pod Tribečom, Liptovská Mara, Nitra-Lupka, Martinský vršok, ďalej Piešťany-býv. kláštor, Pobedim (viac správ), Podhorany-Salekázy, Topoľovka, Turč, Martin.
- III. Zákl. publ. informácie: Biňa-rotunda a Valy, Apáti; Bratislava-Vodná veža; Nitr. Blatnica, Spišský hrad (architektúra); Štrba-Šoldov, Trenčín-hrad-rotunda.
- IV. Zmienky: Nitra-Štefan, Zobor-hradisko a sklárske pece; Spiš. Tomašovce-Čingov.
- V. Odb. výskum bez zákl. informácie: Nitra-Párovce-val; Spiš. kapitula-Pažiť (Pažica).
- VI. Výskum neodb. bez odbornej informácie: Michalovce-rotunda.
- VII. Objekt bez odb. výskumu – publikácia: Boldogfa.

Z vyššie uvedených objektov či lokalít skoro 30 je publikovaných, ale k niektorým uvedieme pripomienky, týkajúce sa vecného alebo chronologického či konzervačného alebo technologického rázu. V informačnej správe o Bini-rotunde, pri ktorej sa nachádzal hrob veľkomoravského bojovníka s ostrohami, malo sa uviesť 9. stor.; narušenú kontinuitu tuna vyjadruje zmena pôvodného kultu 12 apoštolov (niky) na mladší kult P. Márie. Lokalita Apáti, kde vnútri murovaných základov sú hroby s kamennými platňami, môže patriť do 9. alebo do začiatku 11. stor. Z tohoto výskumu cenný zlomok cisárskej brány sa „stratil“. Lokalita biňských „Valov“ čaká na publikovanie nálezovej správy. Pri Bolerázi revíznym výskumom sa zistila jednoloďová stavba s pretiahlym, mierne zúženým presbytériom (analogie Modrá u Velehradu, Mikulčice, Kostolany pod Tribečom), radiacim sa skôr do 9. stor. než do 12. stor. K publikovaným objektom na bratislavskom hradnom kopci treba pripomenúť, že rotundovitá stavba patriaca k bazilike I. bola skôr baptistériom, nie kámerom (v nej sa nenašla ani jedna kostička, navyiac boli zistené stopy po vykurovaní interiéru). Bratku I (Levice) vzhľadom na názov a na objav stavby, spojenej s kostolom s podkovovitou apsidou a na prerušenú kontinuitu vlastníka treba zaradiť k veľkomoravským objektom a Bratku II k roku 1156 (novozaložený farský kostol s kultom Martina, po r. 1241 prenesený do bývalej osady hostí) a filie Bratky I – do Levíc. Pri Brezovičke (Hamborek) – Šlemov (stsl. sleme) archaická technológia kamenných základov stavby, spájaných hlinou, umožňuje položiť objekt do 9. storočia. Sakrálnu stavbu na hradnom kopci v Devíne, datovanú J. Eisnerom do 4. stor. nové nálezy posúvajú do 9. stor., ale hroby s kamennými platňami vnútri naznačujú, že stavba stratila funkciu sakrálnnej budovy v 11. stor. a prevzala ju susediaca rotunda s radovým cintorínom. Veľkomoravský panský dvorec s kostolom v Ducovom, pôvodne datovaný do 10. stor. (Ruttkey 1970, s. 87), ktoré prevzal aj autor reprezentačnej publikácie „Veľká Morava“ (Dekan 1979, s. 180), bol viackrát parciálne publikovaný (naposledy Ruttkey 1984) a dnes už o jeho veľkomoravskom pôvode sa nedá pochybovať. Sakrálny objekt v Kostolanoch pod Tribečom dotoval archeológ do 11., ale hroby pri kostole už do pol. 10. stor. Dvojicu Kostolian, delenú potokom Drevenica a hranicou komitátu Nitra a Tekova, r. 1113 predstavuje kráľovská a šľachtická osada s kostolom; osady pôvodne museli byť jedným celkom. K datovaniu prispievajú 2–3 vrstvy omietok a k tomu freska na sucho, čo umožňuje položiť objekt do 2. pol. 9. stor. Názov je západoslovanský (bližšie panónskoslovanský), pôvodne starší než termín cerky (cirkev). Hroby sú súčasťou vysväteného cintára a nie pohrebiska. Výskum sakrálného objektu v Chrasti nad Hornádom nepriniesol datovací materiál, ale ojedinelá dispozícia stavby, ktorá v 13. storočí nefungovala, naznačuje

starší pôvod. Zemepán ako nový vlastník nechal stavať okolo r. 1250 kostol sv. Michala v Markušovciach. Kult Trojice pochádza najskôr z 11.–12. stor. Ak by sa zistili stopy staršieho patrocínia, možno vznik stavby pri blízkom bohatom prameni položiť do 9. storočia. Názov Chrasť môže súvisieť s biblickou chrasťou (zjavenie boha Mojžišovi (porovnaj názov Svätá Chrasť v MLR a pútnické miesto Chrasť pri Šintave). Cirkevnú stavbu s dvoma loďami (nevyjasnená funkcia) a cimiterom s kamennými platňami z 11.–14. stor. z Krásna (okr. Topoľčany) uverejnil O. Krupica s techn. nedostatkami (1978 a 1981). Rotunda v Krížovanoch nad Váhom aj po revíznom výskume sa datuje do 13. storočia problematicky, hoci technologický ráz základového muriva ju datuje minimálne do 11. storočia. Výskum v Liptovskej Mare ukázal, že sakrálny objekt včasnogotický bol postavený na starších základoch stavby z 10.–11. stor. s jedinečným nálezom konsekračných uhlových kameňov.¹ Areál neodborne „obkopanej“ rotundy v Michalovciach s nálezom unikátneho kamenného pomníka vo vnútri stavby z r. 1061 (bogumilský charakter), naznačuje, že cmiter bol vtedy živý, ale už nefungovala samotná stavba, pretože jej bezkontinuitné patrocínium sa tu zachovalo iba v názve osady Veľký Michal (28. 9.) – (malý Michal sa svätil 8. mája). V okolí rotundy ešte treba dotiahnuť výskum na patričnej odbornej úrovni.

Pozoruhodným je stav výskumov v Nitre. Realizované výskumy pri sakrálnej stavbe s kultom Štefana s možnosťou datovania do 9.–10. stor., ďalej lokalita so sklárskymi výrobnými zariadeniami ako aj mohutné opevnenie spolu s veľkomoravskými hrobami (pod „Piaristami“), neboli doteraz publikované; poslednú lokalitu vzhľadom na údajnú stratu nálezovej dokumentácie bude treba skúmať odzovu, najmä ak sa práve tu predpokladá Pribinov predveľkomoravský dvorec. Pri Emerámovi objavený radový cintorín J. Böhmom, bol vojnou dosť zničený, a bol likvidovaný odborníkom bez akéhokoľvek záznamu. Torzo kamenného modelu prístavby k Emerámovi (asi z 2. pol. 11. stor.) doposiaľ nikto neanalyzoval. Genézu Emeráma vzhľadom na písomné a kultúrno-historické pramene treba položiť do druhej polovice 9. storočia. Výskum pod Zoborom ani po dvoch pokusoch nezistil pôvodný stavebný objekt z 9., resp. pred 11. stor. Historik sa opiera len o rezenské patrocínium sv. Hypolita, doložené z pol. 11. stor. (legenda o Svoradovi a Benediktovi). Objav sakrálnej stavby na Martinskom vršku (datovanej karolínskou mincou Karola Plechatého) bol roku 1963 významnou udalosťou v dejinách AÚ SAV, ale výskum vyššie spomenutých lokalít na škodu veci nie je odbornej verejnosti známy. V Nitrianskej Blatnici je ukončený výskum cmitera okolo rotundy (9.–11. stor.), ako i na sídlisku pod Jurkom z 9. storočia. Výskum, prebiehajúci pri kláštornom objekte v Piešťanoch, treba overiť zisťovacími sondami pri terajšom farskom kostole alebo aj inde v okolí, kde v minulosti jestvoval predjosefinský cintorín vnútri osady. Na Spišskom hrade okrem bohatej románskej architektúry paláca objavili pracovníci bývalej SÚPSOP vysoké základy mohutnej okrúhlejšej laickej najstaršej stavby, siahajúcej azda do 11. storočia. Z výskumu sú známe len zlomkovité a nie vždy spoľahlivé správy. Podobne chronologicky neznámym ostáva výsledok výskumu rotundovitej stavby s kultom Ondreja pri paláci v Spišskej Kapitule z 11. stor. a ešte staršej rozsiahlejšej architektúry kláštora Na Pažiti najskôr z konca 9. storočia. Tu ako datovacie kritérium sú kamenné základy spájané hlinou. Prvý historickoarcheologický výskum po oslobodení sa uskutočnil medzi Štrbou a Vážcom na lokalite Šoldov, kde by malo ísť o stavbu z prelomu 13.–14. storočia, o ktorej jestvuje len informačná správa pred ukončením výskumu. Výskum slovanských mohýl predkresťanského typu v Topoľovke bol datovaný z cudnej opatrnosti až do 11.–12. stor., ako by lokalita bola „útočiskom“ pohanov. Mohylník je minimálne o 200 rokov starší. V Trenčíne čiastočne pod murivom gotického paláca boli objavené základy rotundy s troma konchami (štvrtá

zničená), datované do 11. stor. „per analogiam“. V Turč. Martine pri včasno-gotickej stavbe bol starší cmiter s kamennými platňami (11.–12. stor.) a okrem toho sa objavili zvyšky základového muriva rotundy, ktorá ostala nedatovaná. Žiada sa uskutočniť revízný výskum aj pri sakrálnom objekte v Radole, ktorý bol vystavaný na existujúcom cintoríne (podobne i v Kráskove, okr. Rim. Sobota).

Z uvedených prípadov vyplýva, že v problematike chronologizácie sa obchádzali technologické kritéria, a že v tejto oblasti chýba aktívnejšia účasť historika-architekta (napr. M. Bašu), pretože tu neide iba o horizontálne a vertikálne formy priestoru stavby, ale i problém murivového spojiva (hlina, malta), omietok, stavebného materiálu (kameň, tehla); problém ako akútny treba riešiť predbežnými normami chronologického charakteru.

Keď ide o archeologické kritériá, má sa klásť väčšia pozornosť kamenným platňam ako ideologickej zložky neortodoxných prúdov kresťanstva, keďže v zmysle dualistického učenia (o hmotnom tele ako diele diabla) bolo treba telo privaliť balvanom, aby nemohlo „mátať“ a škodiť, a aby nemohlo vstať z mŕtvych. V súvislosti s tým treba sledovať vyryté aj krížové znaky, či nemajú prekrútenú podobu (najmä v podobe rohov), čomu sa doteraz nevenovala pozornosť. Okrem tohto kultúrno-historického javu mali by sa preveriť aj tzv. prípady vampirizmu, či neide o „oslobodenie duše“ (pľúca a srdce) z „hriešneho“ tela, teda pohanský či herecký historicko-etnografický jav.

V historickej archeológii načim rozlišovať predkresťanské pohrebisko od kresťanského cmitera, či cintorína. Používanie prívlastku „prikostolný“ (cintorín) je neopodstatnený, lebo kresťanské hroby sa sústreďovali povinne pri farských kostoloch (tam sa aj krstilo i sobášilo a nie pri kláštoroch, ale ani pri nefarských kostoloch a kaplnkách). Z tohto hľadiska zoznam 70 juhozápadoslovenských osád z r. 1156 je azda totožný so stavom farností, z ktorých ostrihomský arcibiskup venoval desiatok ostrihomskej kapitule. To možno hodnotiť ako prejav ekonomického oddeľovania sa kapitulnej komunity od arcibiskupa. Niektoré z týchto osád s farským kostolom sa nenachádzajú v registroch pápežského desiatku z farských obvodov (čiže stotiny) z r. 1332–1337, lebo niekde farský kostol ako taký zanikol; ďalej tu chýbajú lokality, kde jestvujúci sakrálny objekt nemal charakter farský (t. j. bez práva na pochovávanie, krstenie a sobášenie) a potom tie objekty, ktoré nadobudli farský charakter až po roku 1332–1337. Uvedené pápežské registre sú cenným materiálom k hospodárskym i administratívnym dejinám Slovenska, ale treba upozorniť aj na ich nedostatky, zavinené odpisovačmi alebo registrátormi. V registroch chýbajú fary šaštínskeho archidiakonátu, ďalej fary vicearchidiakonátu na Žitnom ostrove, podliehajúcemu združenej kapitule v Bratislave (prepošť vykonával aj funkciu archidiakona) a nakoniec fary dozorované spišským prepoštom a jeho kapitulou (vrátane toryského vicearchidiakonátu). Iným nedostatkom týchto registrov sú vecné omyly, napr. nitrianska diecéza nemá samostatný titul a fary sú tak vedené, akoby boli súčasťou ostrihomskej arcidiocézy. V registroch sú uvedené tri fary (Lipt. Mara, Lipt. sv. Kríž a sv. Ján) akoby neboli súčasťou hontianskeho archidiakonátu, ale tvorili samostatný liptovský archidiakonát; tento chybný záznam registrátora niektorých historikov zvädza k nesprávnemu chápaniu cirkevnej správy.

Pri skúmaní hospodárskych dejín pomáhajú nám tzv. hovoriace názvy a) názvy po trhoch Trhovisko, Trhovište, Nedelište, a z 11.–12. stor. Sobotište, Streda, Štvrtek, Pondelok a pod., b) Hradište, Hradec, Vyšehrad, c) Kostolany, Kostolec, Bratka, ale i názvy d) služobného typu (Kováče, Štítare, Hrnčiarovce, Dravce, Lovce, Psiare, Chrčany, Dvorníky, Vozokany, Voderady, Medovary, Pekľany, Smolenice, Dechtáre, resp. chovateľského typu Kľačany (chovatelia kobýl), Sokolče, ďalej Bobrovec, Turany, Turie pole, atď. alebo prírodného typu (Rudník,

Železník a i. Pri týchto názvoch nie je zatiaľ vypracovaná chronologizácia. Isté zásady však tu platia a to a) že osady s názvami po vidieckom remese po r. 1200 už nevznikli a b) že skromné začiatky niektorých siahajú do 9. stor.; to platí aj o trhových lokalitách. Pri názvoch cirkevného typu ide o problém genézy, v ktorej sa javí ako najstarší v 9. storočí už jestvujúci typ Kostolany (najst. doklad k roku 1113), ale i Bratka; názov pre mnícha ostal živý v maďarčine „barát“, ale v slovenčine ho v 13.–14. storočí nahradil termín mních (Mnišany, Mníchova Lehota).

Inou kapitolou názvov cirkevného typu sú perzonifikačné typy z obdobia kristianizácie ako Jurko, Hana, Imramovec, Svätice (Šaca i Senča po kulte Všetich svätých mučeníkov – 1. nedela po Turíciach), vymenený od 11. stor. nedelou s kultom božej trojice. Tento prípad nás upozorňuje na jestvovanie dvoch „hodov“ či odpustov (česky posvícení) v osade s jedným sakrálnym objektom. Tu zrejme došlo k výmene kultu, alebo k zániku jedného a vzniku nového sakrálneho objektu, ale ľud zachoval pamiatku na obidva kultu. Pri patrociniách treba poznať aj dobu ich vzniku a aktuálnosti.

Metodicky sa musí sledovať odborná literatúra maďarská, lebo slovenské územie napriek maďarsko-slovenskej etnickej hranici nerešpektoval ani uhorský štát, ani uhorská cirkev, preto mnohé javy v 11.–13. storočí treba sledovať na obidvoch oblastiach. Je to nutné i preto, že v maďarskej oblasti sa zachovali stavebné pamiatky aj z 9. storočia, i keď o nich sa začalo skromne písať až po roku 1948 (Zalavár).

Oveľa efektnejšie je sledovanie výsledkov českej archeológie a dejín architektúry, pretože objavením lokalít Valy pri Mikulčiciach, Starého Mesta, Modry, Pohanska pri Břeclavi a naposledy azda aj Olomouca, odvážili sa aj slovenskí archeológovia priznať veľkomoravský charakter bratislavskej bazilike I., objektu na Martinskom vršku v Nitre, na ducovskom Kostolci, ba aj na Devínskom hradnom kopci. Pravda, ako sme ukázali na začiatku, jestvujú tu ďalšie objekty, ktoré si vyžadujú seriózne chronologické prehodnotenie, i keď už boli doteraz skúmané (napr. Drážovce, odkiaľ pochádza hrobový náhodný nález ostrohy s pyramidálnym bodcom z 9. stor.).

Nakoniec si dovoľím uviesť poznámky k dokumentácii hmotných pamiatok (prameňov). Propagácia archeologických výskumov, akú reprezentujú novinári nemôže byť na úrovni, pretože upozorňuje len na niektoré „kuriozity“ a zatláča výskumníka do pozadia, hoci on dáva novinárovi podklad.

Výskumy archeologických útavov sú finančne zvlášť nákladné, preto aj odborné vedenie a spracovanie dokumentácie má byť na úrovni (výskumné denníky, plánová a kresebná dokumentácia, fotodokumentácia, katalóg [inventár] objaveného mobilného materiálu, zápisnice z komisionálnych obhliadok a z odovzdania materiálu múzeu a nakoniec nálezová správa súca na publikovanie). Ak niektorý pracovník nesplnil čo len jeden z uvedených požiadaviek, nemá právo byť poverený ďalším výskumom ako vedúci. Ak nie sú splnené viaceré požiadavky, treba dotyčnému odobrať právo zúčastniť sa na výskume, lebo takýto postup úmyselne poškodzuje našu spoločnosť kultúrne i materiálne. Na tejto istej morálno-politickej úrovni stoja tzv. archeológovia-zberatelia. Vo vedeckej práci kladieme dôraz na odbornú dokumentáciu, ale tú práve rozliční podnikatelia, známi z obdobia kapitalizmu, ktorí „kopali“ kvôli svojim súkromným zbierkam, neprístupným vedeckým záujemcom. Z tejto príčiny sa ukazuje potreba dôkladnejšie sledovať činnosť nielen odborných pracovníkov, ale najmä amatérov, kryjúcich sa často poverením AÚ SAV alebo AÚ SNM, či pamiatkových orgánov a múzeí. Neodborné kopanie si zaslúži aj právny postih.

Pre ďalší rozvoj historickej archeológie pokladáme za nutné:

a) v oblasti dokumentácie zorganizovať centrálné dokumentačné pracovisko pri

SNM alebo AÚ SAV, zamerané na hmotnú kultúru našich dejín od Veľkej Moravy po socializmus. Dnes je totiž dokumentačná práca roztrieštená po ústavoch, kde nie je ani riadne evidovaná a preto nie je vlastne prístupná oprávneným záujemcom.

- b) Pri kolégiu historických vied založiť interdisciplinárnu komisiu hmotnej kultúry za obdobie feudalizmu i kapitalizmu.
- c) Zvýšiť úroveň komisií na výskumoch, pri ktorých, ak ide o základný výskum, mali by byť menovaní dvaja oponenti.
- d) Zlepšiť výchovu historikov-archeológov na vysokých školách so zameraním na oblasť dejín hmotnej i duchovnej kultúry.
- e) Zaoberať sa otázkou riadenia archeologického výskumu z hľadiska legislatívneho, lebo AÚ SAV nijako nenadväzuje na II. stupeň administratívneho riadenia kultúrno-politických zložiek. Zákon SNR z r. 1958 žiada sa novelizovať, lebo už nevyhovuje súčasným podmienkam.

Od víťazstva socializmu v našej vlasti spravil sa v oblasti hospodárskych dejín kus pozitívnej práce, na ktorej sa podieľali aj archeológovia. Táto naša cesta sa neobišla bez chýb a nedostatkov, čoho príčinou bola okrem iného aj vzájomná osobná nedôvera a subjektivismus. Ak sa chceme vyhnúť chybám, musíme si uvedomiť aj ich spoločensko-ekonomický dopad. Dobrým hospodárom a vlastencom je taký archeológ, ktorý vykonáva svoju prácu s vedomím osobnej zodpovednosti a kolektívnej efektívnosti, ktorý výsledky odborného výskumu vždy a načas spracováva a sprostredkuje verejnosti i kolegom historikom.

Literatúra

- Boba I., 1971: Moravia's history reconsidered a reinterpretation of medieval sources. Hague.
- Budinský-Krička V., 1944: Prvé staroslovanské radové pohrebište v Turci a Liptove. Martin.
- 1958: Slovánske mohyly na východnom Slovensku. SIA 6, 138-205.
 - 1971: Príspevok k výskumu stredovekej výšinej dediny na východnom Slovensku. In: Východoslovenský pravek 2, 197-225.
- Dekan J., 1979: Veľká Morava. Bratislava. Vyd. Tatran.
- Fiala A.-Vallašek A., 1975: Náčrt stavebného vývoja Spišskej Kapituly do konce stredoveku. In: VČ 24, 132-136.
- Habovštiak A., 1963: Zaniknutá stredoveká dedina Bratka pri Leviciach. SIA 11, 407-458.
- 1966a: Frühmittelalterliche Wallanlage und romanische Bauten in Biňa. Nitra (rozmn.).
 - 1966b: K otázke datovania hradiska v Bini. SIA 14, s. 439-486.
 - 1968: Archeologický výskum v Kostofanoch pod Tribečom. In: Monumentorum tutela 2, 43-77.
- Holčík Š., 1980: Zisťovací výskum v Bini. In: AVANS v roku 1978. Nitra, s. 113-114.
- Hoško J., 1976: Historicko-archeologický výskum v Liptovskej Marci. In: AH 1, s. 253-269.
- 1977-81: Historicko-archeologický výskum kostola v Liptovskej Marci. In: ARS, s. 93-96.
- Chropovský B., 1972: Príspevok k problematike cirkevnej architektúry a počiatkom kresťanstva na Slovensku. In: Monumentorum tutela 8, s. 173-208.
- Klinčoková K.-Ferus V., Stav hist. vývoj Vodnej veže, PaM Bratislavy 1983, 109-132.
- Krupica O., 1978: Stredoveké Krásno I. In: Západné Slovensko vlast. zb. 5, s. 169-333.
- 1981: Stredoveké Krásno II. In: Západné Slovensko - vlast. zb. 8, s. 91-218.
- Petrovský-Šichman A., 1963: Výskum zaniknutého stredovekého kostola v Radole. SZ AÚ SNV 11, s. 229-262.
- Piffel A., 1953: Pohreby vo vreciach na Šoldove. In: Príroda a spoločnosť 2, s. 50-57.
- Plachá V.-Hlavicová J., 1981: Nález sakrálnej stavby na Devíne. VČ 30, s. 63-66.
- Ruttkay A., 1970: Predrománska rotunda pri Ducovom. VČ 19, s. 84-87.
- 1974: Revízno-záchranný výskum zaniknutého kostola v Boleráze. SIA 22, s. 107-127.
 - 1977: Zisťovací výskum románskej rotundy v Krížovanoch nad Dudváhom, okr. Trnava. AR 29, s. 80-86.
 - 1982: Správa o výskume na Detsvianskej ulici v Piešťanoch v roku 1981. AVANS v roku 1981, Nitra, s. 240-247.
 - 1983: Výskum na Detsvianskej ulici v Piešťanoch. AVANS v roku 1982, Nitra, s. 220-224.

- Ruttkay A.–Čelko E., 1984: Moravany nad Váhom – Ducové pri Piešťanoch (stručný sprievodca). Piešťany.
- Slivka M., 1982: Výsledky výskumu kostola v Chrasti nad Hornádom, okr. Sp. Nová Ves. AH 7, s. 385–413.
- Štefanovičová, T.–Fiala A., 1967: Veľkomoravská bazilika, kostol sv. Salvátora a pohrebisko na Bratislavskom hrade. In: Zb FFUK – Historica 8, s. 151–216.
- Štefanovičová T., 1975: Bratislavský hrad v 9.–12. storočí. Bratislava.
- Tkadlčík V., 1983: Cyrilský nápis v Michalovcih, Slavia, 52, č. 2, s. 113–123.
- Významné slovanské náleziská na Slovensku. Bratislava 1978.

Poznámka

- 1 V tzv. Prayovom kódexe (uhorský sakramentár s chronologickými, právnymi, historickými, sá-nitárnymi a liturgickými záznamami) asi vesprímkeho pôvodu z r. 1192–1195, Magyar nemzeti múzeum, Budapest, Clm. I má na fol. 130 rituálový záznam o svätení cmitera a na fol. 132 až 132v popis kladení 3 kameňov na miesto budúceho oltára a 4 kameňov na rohy kostola biskupom.

